

Н.Ж. Мағазбеков^{1*}, Қ.Қ. Мәдібаева², С.А. Мұқатаева³

^{1,2,3}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: nur_magazbekov@mail.ru, kapi-51@mail.ru, mukataieva81@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2601-9714, ²0000-0002-2396-1467, ³0000-0001-9481-3990

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Отандық әдебиеттану саласындағы маңызды бағыттардың бірі – абайтану. Абай Құнанбайұлы шығармашылығы осы уақытқа дейін тек әдебиеттану шеңберінде ғана емес, өзге де салалардың зерттеу нысанына айналып үлгерді. Ақын мұрасын тану мақсатында Алаш қайраткерлерінің мұрасынан бастап қазіргі кезге дейін көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді. Әр кезеңде абайтану саласының әр түрлі мәселелеріне көңіл бөлінді. Себебі Абай Құнанбайұлы мұрасы әдебиетіміздің, мәдениетіміздің, тарихымыздың – жалпы ұлттық руханиятымыздың ажырамас бөлігі. Өйткені ақын мұраларында қазақ елінің әлеуметтік жағдайы, тарихы мен мәдени болмысы жан-жақты ашылады. Сонымен қатар әр өлеңінен ақынның қоғамдық, мәдени-эстетикалық, философиялық көзқарастары айқын көрінеді. Аталған жұмысымызда Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі, ұлт болмысы, мінезі кеңінен ашылатын тұстары нақты өлең жолдары, мысалдар арқылы кеңінен қарастырылады. Сондай-ақ, ақын шығармаларындағы ұлттық мінез типологиясы, болмыс қырлары жан-жақты талданады. Абай шығармаларындағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі, Абай танымындағы ұлттық мінез типологиясы секілді өзекті тақырыптар талданып, ұлт мінезін түзеу, рухани кемелдендіру мұратының мәні, қыры айқындалады. Сол арқылы Абай танымындағы құндылықтар жүйесін жаңа қырынан танып, зерделеуге мүмкіндік ашылады.

Алғыс: Мақала BR18574216 «Уақыт пен кеңістіктегі мәдени құндылықтар транзиті» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жазылды.

Кілт сөздер: Абай, абайтану, құндылықтар жүйесі, руханият, ұлттық мінез

Н.Ж. Мағазбеков^{1*}, Қ.Қ. Мәдибаева², С.А. Мұқатаева³

^{1,2,3}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: nur_magazbekov@mail.ru, kapi-51@mail.ru, mukataieva81@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2601-9714, ²0000-0002-2396-1467, ³0000-0001-9481-3990

Система ценностей в произведениях Абая

Аннотация. Одним из важных направлений в области отечественного литературоведения является – абаеведение. Творчество Абая Кунанбаева уже стало объектом изучения не только в рамках литературоведения, но и в других областях. В целях признания наследия поэта было опубликовано множество научных трудов, охватывающих как наследие деятелей Алаша, так и наши дни. На каждом этапе уделялось внимание различным вопросам в области абаеведения. Потому что наследие Абая Кунанбаева является неотъемлемой частью нашей литературы, культуры, истории, нашей национальной духовности в целом. Кроме этого наследие поэта всесторонне раскрывает социальное положение, историю и культурную самобытность казахского народа. В то же время каждое стихотворение ярко отражает социальные, культурно-эстетические и философские взгляды поэта. В данной работе мы подробно рассмотрим систему общечеловеческих ценностей, национальную идентичность и характер в произведениях Абая Кунанбайұлы на конкретных стихах и примерах. Также всесторонне анализируется

типология национального характера и аспекты бытия в творчестве поэта. Анализируются такие актуальные темы, как система национальных и общечеловеческих ценностей в творчестве Абая, типология национального характера в учении Абая, а также выясняются сущность и аспекты идеала совершенствования характера нации и духовного совершенства. Это откроет возможность понять и изучить систему ценностей в философии Абая с новой точки зрения.

Благодарности: Статья написана в рамках программно-целевого финансирования BR18574216 «Транзит культурных ценностей во времени и пространстве».

Ключевые слова: Абай, абаеведение, система ценностей, духовность, национальный характер

N.Zh. Magazbekov^{1*}, K.K. Madibayeva², S.A. Mukatayeva³

^{1,2,3}M.O. Aueзов Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: nur_magazbekov@mail.ru, kapi-51@mail.ru, mukataieva81@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2601-9714, ²0000-0002-2396-1467, ³0000-0001-9481-3990

The system of values in Abai's Works

Abstract. One of the important areas in the field of domestic literary criticism is – Abai studies. The work of Abai Kunanbayev has already become an object of study not only within the framework of literary criticism, but also in other areas. In order to recognize the poet's legacy, many scientific works have been published, covering both the legacy of Alash figures and our days. At each stage, attention was paid to various issues in the field of Abai studies. Because the legacy of Abai Kunanbayev is an integral part of our literature, culture, history, our national spirituality as a whole. In addition, the poet's legacy comprehensively reveals the social status, history and cultural identity of the Kazakh people. At the same time, each poem clearly reflects the social, cultural, aesthetic and philosophical views of the poet. In this work, we will consider in detail the system of universal values, national identity and character in the works of Abai Kunanbayev using specific verses and examples. The typology of national character and aspects of being in the poet's work are also comprehensively analyzed. Such topical themes as the system of national and universal values in Abai's works, the typology of national character in Abai's teachings are analyzed, and the essence and aspects of the ideal of improving the character of the nation and spiritual perfection are clarified. This will open up the possibility of understanding and studying the system of values in Abai's philosophy from a new point of view.

Acknowledgements: The article was written within the framework of the program-targeted funding BR18574216 "Transit of cultural values in time and space".

Keywords: Abai, Abai studies, value system, spirituality, national character

1. Кіріспе

Қазіргі кезге дейін абайтану саласының әр кезеңдерінде ақын мұрасын саралау мақсатында көптеген зерттеу еңбектері жарық көрді. Әр еңбекте ақын мұрасысан қырынан қарастырылып, ондағы айтылған өзекті мәселелер белгілі бір ғылыми аспектіге сай талданып келеді. Сол арқылы Абай Құнанбайұлы мұрасымен жақын танысуға болады.

Ақын шығармашылығы абайтану кезеңдерінде бірнеше деңгейде қарастырылды. Әр кезеңде абайтанушы ғалымдар Абай Құнанбайұлы мұрасын кеңінен қарауға, талдауға тырысқаны белгілі. Бірақ кеңестік кезеңде әр түрлі кереғар пікірлер айтылып, көптеген тақырыптар толық деңгейде зерттеу нысанына айнала алмай, жабық күйінде қалды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін барып ақын мұрасын ұлттық таным тұрғысынан зерттеп, зерделеуге мүмкіндік туды. Әсіресе оның философиялық көзқарастары, кітапханасы мен ақындық мектебі бойынша көптеген ғылыми еңбектер

1990-жылдардан бергі уақытта ғана жарыққа шықты. Аталған еңбектерде Абай Құнанбайұлының өмірі мен шығармашылық мұрасы жөнінде тың ізденістер мен жаңаша көзқарастар орын алды. Тәуелсіздік кезең абайтануы мол ғылыми базамен толықты.

Әр жылдары ақын шығармашылығындағы құндылықтар жүйесі, концептілер жаңа қырынан зерттеле бастады. Тек әдебиеттану ғылымының аясында ғана емес, пәнаралық ғылымдар тоғысында қаралды. Соның негізінде ақын мұрасына, шығармалар мәні жаңа сипат алды. Ақын өлеңдері мен қарасөздерін зерттеу арқылы адам мен болмыс, ұлт, қоғам жөніндегі ойларын, қалыптастырған құндылықтар жүйесін танимыз.

2. Зерттеу әдістері мен тәсілдері

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада тақырыпты кеңінен ашу мақсатында феноменологиялық, тарихи, филологиялық зерттеу ыңғайлары аясындағы әдіс-тәсілдері (герменевтикалық, концептуалды, контекстуалды, салыстырмалы-тарихи) аралас қолданыс тапты.

2.2 Материалға сипаттама

Абай мұрасындағы құндылықтар жүйесі, олардың тегі мен типологиясы тақырыптарын өздерінің зерттеу еңбектерінде Қ. Мұхамедханов, М. Мырзахметұлы, Р. Сыздық, З.Ахметов, Ж. Ысмағұлов, Ж. Дәдебаев, Т. Жұртбай, С.Қасқабасов, Қ. Мәдібай, А.Еспенбетов, С. Қирабаев, А.Темірболат, Ш.Ибраев, Б. Ердембеков, А. Қартаева, С.Қорабай, Ж.Әубәкір, Т.Шапай, т.б. секілді филолог ғалымдар тәуелсіздік алғаннан кейін осы мәселелер төңірегінде жарыққа шығарды. Абайдың өлеңдеріндегі философиялық ойлар жүйесі, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар мәселесі жаңаша сипатта пайымдалатынын кейінгі зерттеулер, монографиялар мен академиялық басылымдар айғақтайды. Осы ретте М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында соңғы 25-30 жыл шамасында атқарылған жұмыстарды олардың нәтижесі ретінде 1995-, 2020-жылдары жарық көрген академиялық басылымдарды атап өтуге болады. Ақын мәтіндерінің жаңғырған нұсқалары да ұлттық болмыс пен мінез аспектіінде қайта зерделеуді қажет ететін тұстардың бар екендігін айқындайды.

3. Талқылау

Қазақ әдебиетінде де әр кезеңдері осы тақырыптар қарастырылып келді. «Дала философиясы» деп аталатын терең ілімді бар ақылымен, жүрегімен таныған ата-бабаларымыз елдік, бірлік, адамгершілік деп аталатын ұғымдар жүйесін ұлттық болмыс тұрғысынан ұштастыра білді. Осы кезекте жалпы «болмыс», оның ішінде «ұлттық болмыс» не деген заңды сұрақ туындайды. Ұлттық болмыс – белгілі бір ұлт мінезіне, танымына тән ерекшеліктер. Осы ерекшеліктер әр халықты, ұлтты бір-бірінен ажыратып, даралап тұрады. Ұлттық болмыс негізі – құндылықтар жүйесі. Абай шығармаларының тағы бір ерекшелігі – жалпы адам болмысы, адамның ойлау жүйесі талқыға түседі. Сол үлкен философиялық ойдан ұлттық болмыс бөліктерін тарқатып, қазақ танымын ашады.

Абайдағы айтылатын ұлттық болмыс қырлары өзінен кейін Алаш қайраткерлерінің шығармашылығына арқау болды. Себебі Абай өмірі мен шығармашылығы туралы жазған мақалалары болсын немесе басқа тақырыпта жазған шығармалары болсын, ел болудың, ұлт болудың негізгі тетіктерін көрсетеді. Ол тетіктер бірнеше ғасыр сұрыптальп, сараланып келіп, Абай шығармашылығында жаңаша өріс тапқан.

XXI ғасырда қоғамдағы көптеген мәселелер басқа бағытқа ойысып, өзгеру үстінде. Әсіресе қазіргі жиі айтылатын жаһандану заманында әлем бейнесі, тарихы жаңарып отыр. Осы жаңашылдық ұлт болмысына, танымына әсер етіп отырған жағдайы бар. Сол кезекте ұлттық құндылықтарымызды, болмысымызды сақтап қалу ісіне мән беруіміз қажет. Бұл тұрғыдан алғанда Абай Құнанбайұлы мұрасы негізге алатын басты қағида.

Тарихқа мән беріп қарайтын болсақ, Абай өмір сүрген дәуір бірнеше кезеңдердің бір-бірімен бетпе-бет келуі. Ескі ғұрыптармен жаңа дәуір, жазба және ауыз әдебиеті секілді ескі және жаңа ұғымдар арасында әр түрлі қарама-қайшы оқиғалар туындады. Бұл кезең сол қоғамдағы адамдардың психологиясы, өмір сүу тәртібіне едәуір әсер етті. Әсіресе қазақ арасы үлкен өзгеріске ұшырады. М. Әуезовтің роман-эпопеясында осы тарихи оқиғалардың тоғысындағы орын алған жағдайлар, адамдар арасындағы тартыс жан-жақты бейнеленген. Сондықтан роман атын «Абай жолы» деп беруінің өзі қазақ жолының Абай жолымен бір екендігін көрсету. Өйткені Абай мұрасы – ол барша қазақтың қазынасы.

Ақын өлеңдерінде, ең алдымен, Абайдың өзінің танымы, психологиялық күйі көрініс табады. Өмір сүрген қоғамындағы орын алған жағдайлардың ақын жүрегіне қатты әсер етіп, кеудесі қайғыға толуы – ұлы адамдарға тән қасиет. Ғалым А. Салқынбай «Абай сөзінің лингвопоэтикасы» (Салқынбай, 2015) деп аталатын еңбегінде Абай поэзиясындағы сөздің мәні мен мағынасын, лингвопоэтикалық сырын қарастырады. Ақынның көптеген өлеңдерінен мысалдар келтіре отырып, бағалау субъектісін, нысанын айқындайды. Осы орайда ақынның «Ем таба алмай» деген өлеңіне мән берелік:

«Ем таба алмай,
От жалындай,
Толды қайғы кеудеге.
Сырласа алмай,
Сөз аша алмай
Пендеге» (Абай, 2020:162).

Ақын қандай дерттің емін таба алмай отыр? Қоғамының ақсап тұрғанына ем таба алмай, шарасыз күй кешеді. Соның әсерінен көңілі, ойы уайымға, қайғыға батады. Сондықтан осындай бағытта өлеңдер жазып, ішкі мұңын қағазға түсірді. Осы сарындас өлеңдер Абай поэзиясында өте көп кездеседі. Олардың барлығында ақын ішкі сырын, көңіл-күйін бөліседі. Бұл өлеңінің соңында осы уақытқа дейінгі хал-күйін:

«Мен паң едім,
Бейғам едім,
Ештеңеден қайғысыз.
Тез дерттендім,
Кейде өртендім,
Кейде мұз», – (Абай, 2020:163).

деп сипаттап келіп, өзінің рухани трансформациясын тілге тиек етіп, басқа күйге ұшырағанын жеткізеді. Оның түпкі мәні, әрине, ақынның тұлғалық толысуын, ішкі эгоны басқара келе көпшілік қамына басымдық беретін деңгейге жеткендігін айғақтайды. Жас жүрегінің жанғанын, тыныш жатудың өзі күш болғандығы ақынның бар ойының, ақыл-қайратының елге арналғандығын, елінің мұңын «көздің жасы, жүректің қаны» арқылы ойлағанын байқаймыз. Әлем әдебиетінде осылай ел тағдыры жайлы ұлттық деңгейде ойлайтын тұлғалар көп кездеспейді. Абай феноменінің бір қыры да осыған байланысты деп ойлаймыз.

Абай Құнанбайұлының бір ерекшелігі өз шығармаларында бедер тапқан ойды, қаузалған мәселені ақын шәкірттеріне де жеткізіп отырған. Осылайша, Абайдағы айтылатын идея шәкірттерінің шығармаларына да арқау болды. Сол арқылы халық арасына кеңінен таралды.

Абай өмірі түрлі қарама-қарсы ұғымдарға, ел ішіндегі тікетіретерге толы болды. Өз өлеңдері мен қара сөздерінде ішкі күйін, болып жатқан оқиғалардың жанына қаншалықты әсер еткендігін ашық жазған. Бірнеше өлеңдерін оқып отырып уақыт пен кеңістік ұғымдарының берілу ерекшеліктерін байқауымызға болады.

«Ішім өлген, сыртым сау» деп айтуының өзінен ақынның ішкі әлеміндегі болып жатқан дүниелерді белгілі бір деңгейде түсіне аламыз. Адам өмірінің кезеңдерін талдап жазған. Балалық кезеңінен бастап, қарттық кезге дейінгі сәттерде адам ойы мен ісінің ерекшелігі, мінезі жан-жақты талданып беріледі. Әр кезеңге тән іс-әрекет, Кәрілік пен жастық, жалғыздық пен көптік, өмір мен өлім. Осы ұғымдар ақын ойына, өмірлік ұстанымының қалыптасуына тікелей әсер етті. Бұл мәселелер ақынның төл өлеңдерінде ғана емес, аудармаларында да жаңаша сипат алған. Пушкин, Лермонтов, Крылов шығармаларынан аударылған өлеңдерінде ақын ойы басқа арнада жалғасын табады. Себебі ақын жоғарыда келтірген ақындарды аудару кезінде өз ойымен үндес, пікірлес шығармаларды таңдап аударғанын байқаймыз. М.Ю. Лермонтовтан аударылған өлеңдер ішінде жүрген «Әм жабықтым, әм жалықтым» деп аталатын өлеңінде де ақын ойы Лермонтовпен үндескен. Жалығып, жабыққан сәтте маған кім сүйеу болар алар екен, кім үміт берер екен деген жүректен шыққан ойы көрініс береді. Осы арада Абай мен Лермонтов арасындағы байланыс жөнінде Мұхтар Әуезовтің мына пікіріне сүйенеміз: «Ел ішіндегі қаққы-соққы, алыс-жұлыстан кекесінмен ашу алып шығып, ызамен сызарып, уайыммен уланып келгенде Лермонтовтың құлақ күйі бұның өз күйі, өз сарынындай болып, дөп келе кетеді. Сонан соң Лермонтовтан әрі аударарды, әрі үлгі алып күйіне күй қосарды».

Абай елу тоғыз жасында дүниеден өтті. Бірақ ақын өлеңдерін, әсіресе шығармашылығының басында жазғандарын оқып отырсақ, егде жасқа келген адам образы көз алдымызға елестейді. Қырық жасқа енді аяқ басқан шақтан бастап «қартайдық», «жастықтың оты, қайдасын» деп өткенін еске алады. Жасы орта кезеңнен енді асып отырса да, ақын ел қамын, адамзат жайын ойланғандықтан «қартайдық, қайғы ойладық» деп айтып отыр. Адамзат мәселесі ойшылды ерте есейтті. Ел ішіндегі қарама-қайшылықтарды көру арқылы ақын жүрегі бейғам жастық шағын аңсағаны байқалады. Ерте кезден ғылым, білімге көңіл бөлмегенін, дүние сырына ерте үңілмегенін өкінішпен айтады. Мысалы, мына өлеңінде ақынның жастық шағын аңсауы айқын аңғарылады:

«Жастықтың оты, қайдасын,
Жүректі түртіп қозғамай?
Ғылымның біліп пайдасын,
Дүниенің көркін болжамай» (Абай, Т.1, 2020:136).

Бұл өлең жолдарынан түсінетініміз, жастықтың оты – зор адами әлеует. Жалын атып тұрған жастық шақта ғылымға, болмысты тануға ұмтылу – ойлы адамның әрекеті. Соны орынды пайдалану арқылы дүниенің көркін болжауға болады. Оқу-білім жолына кеш келгендігі, уақытының көп бөлігінің босқа өткендігі туралы ақын ойы «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деп аталатын өлеңінде айтылады. Шамамен жасы қырыққа келген шақта жазған өлеңінде жастық шағының ғылым-білім қуумен емес, басқа арнада өткеніне іштей қынжылады.

Абай шығармашылығында кездесетін ұғымдардың бірі – hareket қылу. Hарекет қылу дегенді елге, жерге, отбасына пайдалы іс жасау деп түсіне аламыз. Пайдалы іс нағыз адал еңбекпен, ізденіспен келеді. «Түбінде баянды еңбек – егін салған» деп аталатын өлеңінде де hareket қылып, адал еңбек ету тұжырымы қозғалады:

«Түбінде баянды еңбек – егін салған,
Жасынан оқу оқып, білім алған.
Би болған, болыс болған өнер емес,
Еңбектің бұдан өзге бәрі жалған» (Абай, 2020:388).

Бір шумақтан тұратын өлеңде үлкен ой, ақын мұраты жатқанын байқаймыз. Билікке ұмтылып, болыс болуды қалайтын адамдар әрекетінің жалғандығын, оқу-білім іздену, адалынан еңбек ету ісінің нағыз өнер екендігін түсінеміз. Ақын қуыскеуде мәнсапқорлықтан білім-білік жинап, соны ел игілігіне жаратудың, адал еңбекпен нан табудың әлдеқайда пайдалы екендігін айтады. Идеялық арнада бұл өлең «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңімен сарындас. Баланы қызмет қылып, шет алу үшін оқытпа, үйреніп-білсін деп оқыт деген өсиет мәні екі туындыда да басты назарда. Жалпы ақын поэзиясындағы мұндай ой қайталаудың кездесуін Абай

дәуіріндегі қоғамдық үрдіспен сабақтас зерделеу қажет. Ойшыл оқу мен білімге ден қойған қазақтың ішкі ниетін түзеуге тырысады.

Бұл мәселе қай кезең болмасын әрқашан өзекті. Өйткені әр уақыттарда адамзат қоғамын алға сүйреген, өркендеу процесін жандандырған тұлғалар мансапқорлық, атаққұмарлық секілді әдеттерді шетке қалдырып, білім жолында болған. Уақытының көп бөлігін ағартушылық жолға арнау арқылы ғылым салаларының дамуына әсер етті.

Абайдың отыз сегізінші қара сөзін үлкен философиялық трактат ретінде қарастыруымызға болады. Көлемі жағынан болсын, қозғалған тақырып жөнінде болсын басқа қара сөздерінен жанры жағынан да өзгеше.

Абай Құнанбайұлының қара сөздерінде қазақ арасында кеңінен танымал мақал-мәтелдер, нақыл сөздер талданады. Бұл мақал-мәтелдердің ерекшелігі, негізгі мән-мағынасының түсіндірілу жолы айтылып, қазақ арасына танылуына мән береді. Ақын «бесінші қара сөзінде» қазақ жиі айтатын мақалдарға тоқталады. Оларға мысал ретінде мына мақалдарды жатқызып отыр: «Түстік өмірің болса, күндік мал жи», «Өзінде жоқ болса, әкең де жат», «Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» және т.б. Қара сөздің алғашқы бөлімінде осы секілді бірнеше мақал, нақыл сөздерді санамалап беріп, одан кейінгі негізгі бөлімде осы мақалдар арқылы қазақтың ойлау жүйесін, қалауын түсіндіреді. Яғни, сол кезеңдегі адамдардың ғылым, әділет үшін қам жемей, әр түрлі амалдар арқылы мал табу жөнінде қам жейтін әрекетін кеңінен аша түседі. Әрине қазақ арасында осындай қылықтардың болғаны анық. Заманында білім, ғылымның негізгі мәнін түсінбей, жаңашылдыққа жаны, тәні қарсы адамдар тобы болғандығы тағы да мәлім. Дегенмен, өркениетті ел болудың алғышарттарын түсіне алған, соған жетуді барынша қалаған адамдар білім іздеп, қолында бар малын сол ілім жолында жұмсады. Оған Абай айналасындағы ақын шәкірттері, қазақ қоғамындағы көзі ашық адамдар тобы дәлел бола алады. Жалпы ақынның бұл қара сөзінен ұққанымыз, қазақ арасындағы осындай ой ойлайтын адамдардың теріс пікірін көпке ұғындырып, ондайлардан бойды аулақ ұстап, саналы, ойлы адам есіне алуы тиіс мәселелерді тарқатады. Ұят, ар деген қазақ барынша қастерлейтін ұғымдарды әрақашан жадымызда ұстау жүру қажеттілігін еске салады. Ақын тек бұл қара сөзінде ғана емес, басқа да қара сөздерінде аталған ойды жалғай түседі. Мысалы «алтыншы қара сөзінде» қазаққа танымал «Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік» деген мақалды қарастырған. Мұндағы бірлік, тірлік ұғымдарының мағынасын тоқталған. Әсіресе қазақ арасындағы «бірлік» ұғымы қалай түсіндіріліп жүргенін мысалға алады. Абайдың айтуынша, бірлік дегеніміз асқа, малға, киімге ортақтық емес, ақылға құрылған бірлік. Ақылмен, біліммен бірігіп, сол жолда еңбек етсе бірлік сонда мықты болмақ. Сол секілді «тірлік» ұғымын қорқақтық, еріншектік секілді кері мінездерді күнелтумен шатастырмай, көкірегі тірі, адал еңбекпен мал тауып, жігер қылса нағыз «тірлік» сол болмақ (Абай, Т.2, 2020).

4. Зерттеу нәтижесі

Абай ойының тереңдігін, философиясының негізгі өзегін танытатын бір желісі – «толық адам» ілімі. «Толық адам» ілімін жеке тұлғаның рухани кемелдену жолындағы

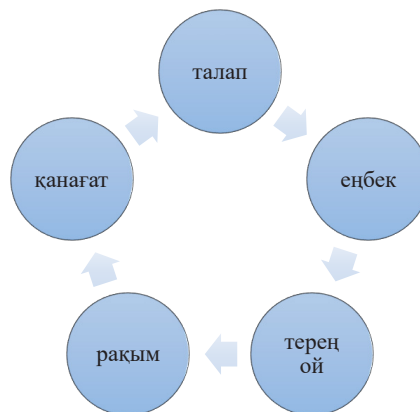
басты бағдары ретінде тануымыз қажет. Бұл ілім ақын өлеңдері мен қара сөздерінде жиі қолданылады. «Толық адам» ілімі өз бойына ақын шығармашылығындағы бірнеше ұғымдарды сіңірген. «Жүрек» культі», «үш сүю», «жауанмәрттілік» секілді ұғымдар бір-бірімен байланыса отырып Абайдың пәлсапалық әлемін құрайды. Толық адам ілімін көп жылдар бойы зерттеген ғалым Мекемтас Мырзахметұлы бұл туралы: «Толық адам (толық инсаният) дегеніміз Абайдың танытуында, әрбір адам ақылымен, білімімен, мал-дәулетімен біреулерге әділет, шапағатымен жақсылық жасау немесе ақыл, қайратты жүректің қалауымен жүргізіп, оларды тек ізгілікті істерге қызмет еттіру жолы болып шығады» (Мырзахметұлы, 2014:75), – дейді. Абай Құнанбайұлы «Толық адам» бойынан қандай қасиеттер табылу қажет деген сұраққа «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде былай деп жауап береді:

«Адам болам десеңіз,
Тілеуің, өмірің алдында,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек бекер мал шашпақ –
Бес дұшпаның білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс көңсеңіз» (Абай, 2020:31).

Осындағы әр мәселеге назар аудару арқылы тұлға бойындағы жақсы, жаман қасиеттердің мағынасын, қайсысының қажет екенін тани аламыз.

Бұл өлеңде берілген әр жақсы, жаман мінез әр қоғамда адам бойынан табыла береді. Бірақ соның ішіндегі қайсына басымдық беру, сол бойынша өмір сүру адамның өз қолында.

Сызба 1 – «Абайдағы рухани құндылықтар жүйесі»

«Бес асыл іс» деп аталатын жүйеге ішіне кіретін қасиеттер графикалық нысанда көрсетілгендей бір-бірімен байланысып отырады. Олардың әрқайсысы жеке-жеке келгенде үлкен ілімнің негізін құрай алмайды. Ұғымдар басы біріккенде кезде ғана философиялық ілімнің негізгі жүйесіне айналады. Ақынның бұл өлеңі көлемі жағынан да, айтатын ойы жағынан да ауқымды, өзекті. «Адам болу» деген тұжырым негізі осы категориялардың негізінде жасалады.

Көрсетілген жақсы мінездер қоғамның әр мүшесінің бойында табылуы қажет. Айтылғандардың барлығы – адам болудың ережесі. Өмірде өз орнын тауып, кемелдікке ұмтылған тұлғаның бойында табылуы қажет қасиеттер. Аталған қасиеттерді бойымызға сіңіру арқылы рухани кемелдену жолына түсеміз. Жалпы адам табиғаты дүние жаратылуынан кейінгі философтарды қызықтыратын тақырып. Адам болмысын, табиғатын, сырын танып-білуге байланысты әдебиет тарихында неше түрлі шығармалар жазылды. Әр ұлт, өркениет өкілдері өздерінің танымы арқылы адам бойындағы ерекшеліктердің, тұлғалық қасиеттердің дамуына әсер ететін факторларды іздестірді. Қоғаммен байланыстырды. Осы мәселеге назар аударсақ, қоғамдағы өзгерістердің адам жанына, рухына әсері өте ерекше. Өйткені адам болмысы, танымы тарихи факторлармен өте тығыз байланыста. Қазақ тарихын алатын болсақ, жаугершілік заманда қазақ болмысында ұлттық құндылықтар жүйесі жақсы дамыды. Ел басына күн түскен шақта бір тудың астына жиналып, елдіктің, ерліктің қамын ойлап жауға шапты. Одан кейінгі кезеңдерде Патша үкіметінің қарамағына өткеннен кейін де ұлт рухын оятатын оқиғалар орын алып, елдік мәселелесі көтеріліп тұрды. Осыдан кейін саяси идеология қазақ жерін толық танып болғаннан кейін қазаққа тән бұрынғы жоралғылар, мінезіндегі ерекшеліктер ақырын болсын жойыла бастады. Рухани даму жолы дүние жинау мәселесінің тасасында қалды. Осы кезеңдерде қазақ арасында ағартушылық идеяны Ы. Алтынсарин, Ш.Уәлиханов, А. Құнанбайұлы жандандырды. Ел ішін оқу, білімге шақырып, жаңа жол ұсынды. Қазақ тарихындағы бұл кезең жаңа ғасырдың басы болды. Бұл жолда адам ойын сан-саққа жіберетін, жақсы мен жаманды айыруға кері әсерін тигізетін «нәпсіден» тиыла алуымыз қажет. «Нәпсі – адамның жауы» деген ұғымды көптеген ойшылдар еңбектерінде кеңінен қарастырған. Сопылық әдебиет өкілдерінің шығармаларында да нәпсіге ермеу, ішкі менінді тану деген секілді сұрақтарға жауап іздейді. Абайда да осы мәселе жаңа сипатта жалғасын табады.

XIX ғасырдағы қазақ халқының жағдайын түсініп, уақытты бос өткізбей еңбек етуге, шаруа істеуге шақырып, адамды қанаттандырып отырады. Оған мысал ретінде «Қуанбандар жастыққа» деген өлеңдегі ақын ойын мысалға келтіреміз:

«Қуанбандар жастыққа,
Елірме күлкі, мастыққа.
Көзің қайдан жетеді
Достық пенен қастыққа?» (Абай, 2020:368).

Идеялық арнасы «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңімен сарындас келетін бұл туындыда Абай философиясындағы өмірге деген прагматизм көрініс табады. Өмір сүру деген ұлы ұғымның өзін рационалдылық тұрғысынан пайымдау ұмтылысы зерделенеді. Дүниенің парқын білуге, адами құрмет пен беделдің бағасын түйсінуге шақырған өлең, шын мәнінде, қай заманда да өзекті. Өзгенің айдауы мен жетегіне мойынсынбай, өз ішкі меніне құлақ асу, әр естіген ақылды сана сарабына салу сынды кеңестер бүгінгі таңда да өзектілігін жойған жоқ.

Досыңмен, дұшпаныңның арасын ажыра алмайтын жастық кезеңінде бос күлкіге, мастыққа салынып адам уақытының бос өтпеуін, әр сәтінің ізгілік жолында, іздену бағытында болуы қажеттігін назарға алады. Сондай-ақ:

«Құрбыңның қызық дегенін
Сөз екен деп ап шықпа.
Адалдан тапқан тыйынды
Сал да сақта қапшыққа» (Абай, 2020:368).

«Еңбек» культінің сипатын ашу үшін жалқаулық, салақтық, еріншектік ұғымдарын нысан ретінде алып, солардан арылса адам еңбекқор болып, мал тауып байлықтың кілтін табатынына тоқталады. Осы талдаулар арқылы данышпан Абайдың еңбек етіп, қор жинау ісін терең түсініп, қазақ халқын соған жетелегені анық байқалады. Талай ғасырлар бойы көшпелі тұрмыс тіршілігіне үйренген халық үшін жаңа, тың көзқарас болды. Адалынан ақша тауып, дүниенді жақсылыққа бағыттау арқылы қауымды тура жолдың бойында ұстаймыз. Ақын заманындағы малы бар, ақшасы көп ауқатты адамдар білім жолына қарағанда партия ісіне, сайлауға көп малын салғызатын. Ақынның бұл ойы немере інісі, шәкірті Шәкәрім Құдайбердіұлының «Насихат» деп аталатын өлеңінде жалғасын тапқан:

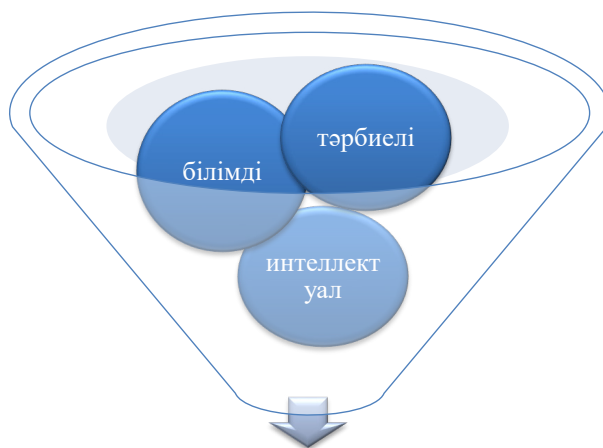
«Кел, байлар, балаңды оқыт, ғылым ізде,
Қазақты бастайтұғын қару сізде.
Партияға шашқанша осыған сал,
Қолында қорегің бар кезіңізде» (Құдайбердіұлы, 2008:167).

Қапшыққа жинаған қорегінді ғылымға салу идеясы Абайдың өзінде ғана емес, барлық ақын шәкірттерінің шығармаларында кездеседі. Халық арасындағы ауқатты адамдарды осындай ізгі жолға шақыру арқылы білімнің, ғылымның өте қажет екенін, ұлт үшін керек екенін қоғамға түсіндіреді.

XXI ғасыр – технологияның қатты дамыған кезеңі. Алдыңғы ғасырларда мемлекет идеологиясы әдебиет, мәдениет бағытын басшылыққа алса, қазіргі таңда жаңа технологиялар рухани құндылықтарды шетке шығаруда. «Адам бол» деген идея формулировкасы классификацияға ұшырады. Соның әсерінен жас буын болмысы қазақы танымнан алшақтау кетіп қалды. Кемелденуге апаратын қасиеттер

өзектілігін жоғалтты. Оған әкеп соқтырған негізгі себеп – әдебиет пен руханият басқа ғылымдардың көлеңкесінде қалуы. (Seisenbiyeva, Begmanova, Aitova, Tulebayeva, Madibayeva, 2022), К.Қазіргі қоғамдағы көзі ашық, көкірегі ояу дейтін адам бойынан мына қасиеттер табылуы шарт:

Сызба 3 – «Адам бойындағы мінездер жүйесі»

Қазіргі заман адамы бойынан табылуы қажет қасиеттер

Бір ыдыс ішіндегі көрсетілген «білімді, тәрбиелі, интеллектуал» деген қасиеттердің қазіргі таңдағы мағынасы өзгерген секілді. Осы аталған қасиеттер бір адамның бойынан табылғанымен «ұлт» үшін кәдеге аспаса барлығы бекер болмақ. «Интеллектуал» деген ұғым адам жанының, ойының тереңдігін білдірмейді. Абай айтқан жүрегіңе терең сүңгуге жәрдемдесе алмайды. Неге? Өйткені адам өзінің болмысын, өзінің болмысы арқылы ұлт, адамзат танымын білу үшін білім, тәрбиемен қатар Абай айтқан «үш сүюді», «жәуанмәртлік», «кемел инсан» қағидаттарын меңгеруі қажет. Солардың бәріне ұмтылған шақта ғана ақын мұратының мәніне жетеміз. Профессор Ж.Дәдебаев Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы ел бірлігі туралы ойы жөнінде: «Ақынның елдің ынтымағы мен бірлігі туралы сөзі жүйелі, ойы көп құрамды, күрделі. Бір ойдан келесі ой, бір тұжырымнан келесі тұжырым туады. Алдыңғы тұжырым кейінгі тұжырымның алғышарты, негіздемесі қызметін атқарады» (Абайтану, XXII, 2017:15), – деп ой білдіреді.

Жалпы ақынның өмір бойы ұстанған жолы, ұстанымы – білім-ғылымды насихаттау. Ағартушылық деп аталатын идеяны қозғауы барлық шығармаларында айқын аңғарылады. Себебі сол кезең ағартушылыққа қатты зәру болды (Қалиева, 2021).

Абайдың өз халқын, ортасын аяусыз сынаудағы әрекеті елін, жерін шексіз сүюден орын алған. Халқым түзелсе екен, өркениетті елдердің қатарына қосылса

екен деген ақын ойы барлық шығармаларының негізгі арқауы болды. Осы мәселе кезінде кері түсіндіріліп, ақын мұрасын тану кезінде түрлі тосқауылдар орын алды. Абай Құнанбайұлы шығармаларымен қатар ақын шәкірттерінің мұрасын зерттеудің өзі қиынға соқты. Дегенмен қазіргі таңда ақын мұрасының қай қырын зерттесек те негізгі алатынымыз Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармалары. Абайдың өмірбаянынан бастап шығармаларының жазылу, жиналу тарихына дейін М. Әуезов көп іс атқарды. Осы кезекте М. Әуезовтің шәкірті Қ. Мұхамедхановтың да еңбегін естен шығармауымыз қажет. Абайдың ақын шәкірттерінің өмірі мен шығармаларын жинастырып, текстологиялық еңбектер жазуы абайтану саласын белгілі бір деңгейде дамытты.

Бұл мақаланың негізгі мақсаты – Абай шығармалары негізінде жеке тұлғаның кемелдену жолын айқындау. Яғни жаңа ғасырдағы, қоғам дамуындағы тұлға мінезі, танымы. Осыдан бірнеше ғасыр бұрын өмір сүрген ата-бабаларымыздың мінезі, тұрмысы белгілі түрде өзгеше болды. Себебі ол кезеңдегі қоғамдық, басқарушылық құрылым ата-баба заңына, шарифат негіздеріне сүйенді. Тәртіп, сана, болмыс осы заңдардың шеңберінде қалыптасты. Кейін келе әр түрлі әлеуметтік, экономикалық қарым-қатынастардың орын алуы бұл ұғымдарға басқаша қарауды қажетсінді. Қоғам формациясының өзгеруінің әсерінен қазаққа тән ерекшеліктер қоса өзгеріске ұшырады. Әсіресе тарихи тұрғыдан алатын болсақ, Қазақ хандығының патша үкіметінің қол астына кіруінен бастап ел іші түрлене бастады. Мұндай әрекетке, орын алған жағдайларға байланысты ел ішіндегі ұлт-азаттық күрестер болғаны тарихтан мәлім. Бұл күрестер қазақтың еркіндікті, азаттықты сүйген халық екенінің бір көрінісі. Бұған қарастан басқарушы саясат өзінің саяси құралдарын жүзеге асырып, осы рухани даму жолын, қазаққа тән батылдықты, батырлықты жоюға тырысты. Соның салдарынан адамдар мінезі, ұлттық мүдде әлсіреп қалды. Осының барлығы жыраулар, ақындар поэзиясына арқау болып, халық жағдайы негізгі нысанға алынды.

XIX ғасырда қазақ жерінде мектептер ашылып, білім ісі жандана бастады. Оқу процесі молда, медресі білімінен басталып ары қарай жалғасты. Абай Құнанбайұлы да алғаш молдадан сабақ алып, кейін оқуын медреседе жалғастырды. Бірақ Абайдың дүниетанымының қалыптасуына оның ортасы әсер етті. Абайтану саласында ақынның қалыптасуына үш үлкен қайнар себеп болғаны айтылады. Олар:

1. Қазақ ауыз әдебиеті;
2. Шығыс әдебиеті;
3. Батыс әдебиеті.

Қазақ ауыз әдебиетімен ақын әжесі мен анасынан сусындап, кейін медреседе шығыс әдебиетімен танысты. Одан кейін Семейдегі кітапхана арқылы және алыс-жақыннан алдырған кітаптары арқылы батыс, әлем әдебиетінің өкілдерінің шығармаларымен таныс болды. Осының барлығы Абай ойының, дүниетанымының қалыптасып, дамуына тікелей әсер етті. Қырдағы қазақ адамының осыншама білімді бойына жинауы, талмай ізденуі басқа ұлт өкілдерін таңдандырып, қызықтырды. Соның әсерінен жаңа достар тауып, сырлас болды. Негізгі айтпағымыз, Абай

іліміндегі ұғымдардың қалыптасу арналарын айқындау. Сол арқылы ақын ілімін, болмысын тануға мүмкіндік туады. Ендігі кезекте ақын көзқарастары арқылы жеке тұлғаның кемелденуі туралы мәселеге келейік.

Қазіргі қоғамда жеке тұлға тек қана білімді болып қана қоймай, сол ұлтының болмысын бойына сіңіре алуы керек. Ұлттың негізін құрайтын Абай айтпақтай «единицалар». Осы единица тұлғалар елді дұрыс арнаға бағыттау қажет. Ұлтқа қызмет содан басталады. Себебі қазіргі таңда білімді жастар өте көп. Бірақ барлығында дерлік ұлттық намыс, ұлттық тәрбие жақсы дамыған деп айта алмаймыз. Сондықтан аталған олқылықтың орнын толтыру үшін тағы да Абай шығармаларына арқа сүйейміз. Абай шығармаларында ел мінезін, іс-әрекетін сынау арқылы одан арылудың жолын қарастырды. Сол үшін «толық адам» ілімін негізге алды. Абайдың «толық адамы» тек бір ұлтқа, нәсілге ғана арналған ілім емес. Ол жалпы адамзат қауымына бағытталған. Өйткені Абай адамзаттық дәрежеде «тұлғаның кемелденуі» мәселесін алға қойды. Сол адамзат қауымының ішінде қазақ ұлтының бойынан жақсы мінездер, қазақ ұлтын құрайтын тұлғалар мінезінен осы ілім тармақтары табылса екен деп тіледі.

5. Қорытынды

Абай шығармаларының идеялық лейтмотиві – ұлт бірлігі. Осы мәселе тұрғысында да Абай мұрасы – қазіргі әлеуметтану, психология, мәдениеттану, саясаттану, дінтану салалары үшін ізгі идеялардың қайнар көзі. Жеке тұлғаның өмірлік бағдар таңдауы, өмір бойы үйреніп-білуден жалықпау, сана мен ар тазалығын сақтау, тұлғалық коммуникациядағы мәдениет пен парасат, білім беру, ғылым игеру істерінің қоғам игілігіне бағытталуы, діни сауаттылық сынды сан салалы ой-толғамдар зияткер қоғам қалыптастырудың базасын құруға негіз болады.

Поэтикалық жағынан ұлттық болмыс пен мінезді сипаттаған туындыларының негізгі ерекшелігі – *ақынның топтық портреттерді сомдауға ден қойғандығында.* Бірінші жақтан айтылатын өлеңдердегі ақын «мені» де, үшінші жақта бейнеленетін топтық суреттемелер де Абай дәуіріндегі ұлт болмысын танытады.

Абай шығармашылығындағы ұлттық құндылықтар иерархиясы жүйеленді. Ақын шығармаларында арқау болған тірек ұғымдардың ұлтты сипаттаудағы маңызы мен ролі сараланды. Осы орайда әсіресе білім, ғылым, тәуелсіздік, бірлік ұғымдарының маңызы өте зор екендігі нақты мысалдар арқылы дәлелденді.

Әдебиеттер:

1. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. Т.1. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 604 б.
2. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 2-том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 604 б.
3. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XXII том. Ойлар мен толғаныстар. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 294 б.
4. Баязитов Б., Далебаев Ж., Жусанбаева С. Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесі. «Keruen» ғылыми журналы, 73(4) 2021. – 374 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-025>.

5. Қалиева А. Абай мұрасындағы рухани көшбасшы тұлғасы. Современники и наследники Абая. Материалы Международной научной конференции, посвященной 175-летию со дня рождения поэта. – Нур-Султан, 2021. – С.139-143.
6. Мырзахметұлы М. Абайтану: 1-кітап. Өнд., толықт., 2-бас. – Астана: «Interactiv Kazakhstan», 2014. – 432 б.
7. Салқынбай А. Абай сөзінің лингвопоэтикасы: монография / Салқынбай А.Б. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 б.
8. Seisenbiyeva, E., Begmanova, B., Aitova, Z., Tulebayeva, K., Madibayeva, K. (2022) The basics of determining the speech of national traditions in literature | Les bases de la détermination du discours des traditions nationales dans la littérature. XLinguaethis link is disabled, 15(4). – P. 28–37 DOI: 10.18355/
9. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары: Өлеңдері, дастандары. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. Т. 1. – 480 б.

References:

1. Abai. (2020) Academic complete works. In three volumes. Vol. 1. – Almaty: Publishing house «Zhazushy. – 604 p. (in Kaz)
2. Abai. (2020) Academic complete works. In three volumes. Volume 2. – Almaty: Publishing House «Zhazushy». – 604 p. (in Kaz)
3. Abai studies. (2017) Selected works. Volume XXIII. Thoughts and reflections. – Almaty: Kazakh University. – 294 p. (in Kaz)
4. Bayazitov B., Dadebaev Zh., Saule Zhusanbaeva S. (2021) Semantic and Structural System of Abay's Works. «Keruen» scientific journal. Volume 73, Number 4 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-025>.
5. Kalieva A. (2021) The personality of the spiritual leader in the legacy of Abai. Contemporaries and heirs of Abai. Materials of the International Scientific Conference dedicated to the 175th anniversary of the poet's birth. – Nursultan. – P. 139-143. (in Kaz)
6. Myrzakhmetuly M. (2014) Abai study: book 1. Edit., complete., 2nd ed. - Astana: «Interactiv Kazakhstan». – 432 p. (in Kaz)
7. Salkynbay A. (2015) linguopoetics of the word Abai: monograph / Salkynbay A. B. – Almaty: Kazakh University. – 242 p. (in Kaz)
8. Seisenbiyeva, E., Begmanova, B., Aitova, Z., Tulebayeva, K., Madibayeva, K. (2022) The basics of determining the speech of national traditions in literature | Les bases de la détermination du discours des traditions nationales dans la littérature. XLinguaethis link is disabled, 15(4). – P. 28–37 DOI: 10.18355/XL.2022.15.04.03 (in Eng)
9. Kudaiberdiuly Sh. Works: Poems, epics. – Almaty: El-shezhire, 2008. Т. 1. – 480 p. (in Kaz)